

oorlogen', dijde uit tot meer dan 600 pagina's druks. Er zouden dus méér dan zes 'delen' komen ('acht of negen' schatte ik in het Voorwoord van *Voorspel*) en er zou voor het schrijven dus meer dan omstreeks zes jaar nodig zijn; bovendien achtte ik het begin '68 wenselijk, 'aan het geheel een epiloog toe te voegen die misschien wel iets meer voorbereiding vergt dan ik thans voorzie' – nu schreef ik dat 'ik, als mij leven en gezondheid gelaten worden, tussen 1980 en 1985 het gehele project [zal] kunnen voltooien. Een belangrijk kortere termijn lijkt mij uitgesloten; anderzijds neem ik aan dat ik die termijn ook niet in verregaande mate zal overschrijden.'¹

In april '69, midden in het schrijven van deel 3 (*Mei '40*), werd ik door een hersenvliesbloeding getroffen die, gelukkig, spoorloos aan mij voorbijging.² Het herstel in het ziekenhuis gaf mij, schreef ik in mijn verslag over het tweede kwartaal '69, 'de gelegenheid, over de indeling van de resterende delen nog eens rustig na te denken' – ik dacht toen dat ik voor bezet Nederland 1940–44 'een stuk of vijf delen' nodig zou hebben, waarvan één gewijd zou worden 'aan het lot van de vervolgte groepen'. Dan zou 'Londen' komen, dan 'het laatste jaar' en 'het aparte deel over Nederlands-Indië' en tenslotte *Epiloog* waarin 'het accent zal moeten vallen op die aspecten in de naoorlogse ontwikkelingen die rechtstreeks met de Tweede Wereldoorlog in verband staan.'³

Begin '71 stond voor mij vast dat ik, gezien de hoeveelheid gereedstaande 'fiches', voor 'het laatste jaar' twee delen nodig zou hebben; ik koos toen voorts 'het begin van de Jodendeportaties' (juli '42) als caesuur in de periode maart '41–mei '43. Overigens bleef 'mijn streven gericht op de voltooiing van het gehele project in het begin van de jaren '80.'⁴ De nieuwe opzet, waarbij ik tot 12 delen kwam⁵, werd in juli '71 diepgaand besproken met het bestuur, de adviseurs en de wetenschappelijke staf van het instituut.

moest worden. 'Over de oorlogsjaren', schreef ik, 'zijn al tal van goede geïllustreerde werken verschenen die ook later in ruime mate in bibliotheken te vinden zullen zijn; wezenlijk nieuwe illustraties kunnen wij aan de reeds gepubliceerde niet toevoegen. Bovendien ben ik van mening dat historische werken juist door illustraties sneller een verouderde indruk maken.' (a.v., III, p. 8). Mijn vriend Presser maakte mij toen duidelijk dat illustraties juist bij het historische beeld passen.

¹ A.v., 1968 I, p. 9–10. ² Was ik toen overleden, dan had mijn opvolger (of hadden mijn opvolgers) in elk geval gebruik kunnen maken van al mijn 'fiches'. ³ A.v., 1969, II, p. 14–15. ⁴ A.v., 1971, II, p. 21, 24. ⁵ In feite tot 13 omdat ik wat later deel 10 a en deel 10 b ging heten (*Het laatste jaar I en II*), aanduidde als 'deel 10' en 'deel 11'.